

Comparative study of the rules for determining direct contractual and non-contractual damages in the legal system of common law and Iran

Reza Hossein Gandhomkar ¹, Fatemeh Mirzaei Arjenaki ²

1. Associate Professor of the Faculty of Law, University of Qom, (Corresponding Author). Email:

Rh.gandomkar@qom.ac.ir

2. Graduate of Master's degree in private law, University of Qom. Email: Mirzaie.f313@gmail.com

Abstract

Received:

2022/09/02

Revised:

2024/02/13

Accepted:

2024/11/03

Published

online:

2025/09/23

In order to compensate for damages, there are conditions which are referred to as compensable damage conditions, and one of these conditions is the direct nature of the damage. However, one of the most important and controversial legal issues in civil liability law is that if a person's harmful action results in several harmful results, what kind of damages is the person responsible for the damage, whether he is the guarantor of all direct and indirect damages caused by his actions or He is only responsible for compensation for direct losses caused by his harmful actions. In legal systems, including the legal system of Iran and the common law, the agent of loss is responsible for compensating direct losses. But the question is what is direct damage and what is the rule. Legal systems have different approaches in answering this question, some legal systems consider direct damage compensable if it is conventionally predictable for the type of people and Some systems have analyzed to distinguish these two types of damage based on the theory of causation. In this research, the approach of legal systems to this issue has been investigated and the legal system of common law and Iran has been studied with an approach to Imami jurisprudence. The result of the investigation: the ability to predict loss in both contractual and non-contractual liability is the main criterion in Iranian law and common law.

Key words: direct loss, predictability, causation, contractual liability, non-contractual liability.

How To Cite: Gandhomkar, RH; Mirzaei Arjenaki, F (2025). Comparative study of the rules for determining direct contractual and non-contractual damages in the legal system of common law and Iran, *Comparative studies on Islamic and Western Law*, 12 (3), 205-228. <http://www.doi.org/10.22091/csiw.2024.8553.2322>.

Published by: University of Qom **©The Author(s)** **Article type:** Research

بررسی تطبیقی ضابطه تشخیص خسارت مستقیم قراردادی و غیر قراردادی در نظام حقوقی کامن‌لا و ایران

رضا حسین گندمکار^۱، فاطمه میرزائی ارجنکی^۲

۱. دانشیار گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران (نویسنده مسئول)، رایانامه: Rh.gandomkar@qom.ac.ir

۲. دانش آموخته کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: Mirzaie f.313@gmail.com

چکیده

به منظور جبران خسارات، شرایطی وجود دارد که از آن با عنوان شروط خسارت قابل جبران یاد می‌شود و یکی از این شروط، مستقیم بودن ضرر است. باین وجود، یکی از موضوعات حقوقی مهم و بحث‌برانگیز در حقوق مسئولیت مدنی این است که اگر از عمل زیانبار شخص نتایج زیانبار متعددی ناشی شود، عامل زیان مسئول چه نوع خساراتی است؟ آیا همه زیان‌های مستقیم و غیر مستقیم ناشی از عمل خود را ضامن است یا فقط مسئول جبران زیان‌های مستقیم ناشی از عمل زیانبار خود است؟ در نظام‌های حقوقی از جمله نظام حقوقی ایران و کامن‌لا، عامل زیان مسئول جبران ضررهای مستقیم است. لیکن سؤال این است که چه زمانی مستقیم است و ضابطه آن چیست؟ نظام‌های حقوقی در پاسخ به این سؤال رویکردهای متفاوتی دارند، برخی از نظام‌های حقوقی خسارت مستقیم را تنها در صورتی قابل جبران می‌دانند که به طور متعارف قابل پیش‌بینی برای نوع افراد باشد و برخی از نظام‌ها برای تشخیص این دو نوع خسارت بر اساس نظریه سببیت تحلیل نموده‌اند. در این پژوهش، به بررسی رویکرد نظام‌های حقوقی به این موضوع پرداخته شده و نظام حقوقی کامن‌لا و ایران با رویکردی به فقه امامیه مورد مطالعه قرار گرفته است. نتیجه بررسی: قابلیت پیش‌بینی ضرر هم در مسئولیت قراردادی و هم در مسئولیت غیرقراردادی در حقوق ایران و کامن‌لا معیار اصلی است.

تاریخ دریافت:

۱۴۰۱/۰۶/۱۱

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۲/۱۱/۲۴

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۰۸/۱۳

تاریخ انتشار برخط:

۱۴۰۴/۰۷/۰۱

واژگان کلیدی: ضرر مستقیم، قابلیت پیش‌بینی، سببیت، مسئولیت قراردادی، مسئولیت غیرقراردادی.

استناد: گندمکار، رضا حسین و میرزائی ارجنکی، فاطمه (۱۴۰۴). بررسی تطبیقی ضابطه تشخیص خسارت مستقیم قراردادی و غیر قراردادی در نظام حقوقی

کامن‌لا و ایران، پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، ۱۲ (۳)، ۲۰۵-۲۲۸. <http://www.doi.org/10.22091/csiiv.2024.8553.2322>

نوع مقاله: پژوهشی

© نویسندگان

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

زندگی اجتماعی انسان صحنه تبادل ضرر و منفعت است به گونه‌ای که هر جا کسی نفعی می‌برد، در مقابل سبب ورود زیان به دیگران می‌گردد؛ اما همه این ضررها قابل جبران نیستند، بلکه درواقع زیان‌هایی قابل جبران هستند که ناروا باشند. هدف قواعد مسئولیت مدنی این است که هیچ زیان ناروایی جبران نشده باقی نماند و یکی از شرایط ضرر قابل جبران، شرط مستقیم بودن ضرر است به این معنا که زیان وارده به‌طور مستقیم از عمل خوانده صادر شده باشد، مانند اینکه شیشه منزل شخصی در اثر پرتاب و اصابت سنگی توسط فرزند همسایه بشکند. یا در اثر تقصیر متعهد در اجرای تعهد به متعهدله زیان وارد شود.

شرط مستقیم بودن ضرر هم در مسئولیت قراردادی و هم در مسئولیت غیرقراردادی محل بحث و گفت‌وگوست. در این خصوص در حقوق مدنی ایران هیچ متنی به صراحت که دلالت بر وجود این شرط داشته باشد، یافت نمی‌شود. مهم‌ترین متن قانونی که از لزوم شرط مستقیم بودن ضرر می‌توان بدان استناد نمود، ماده ۵۲۰ ق.آ.د.م و همچنین ماده ۴.ا.ق.ب.ا است. هدف از این شرط، محدود نمودن مقدار خسارت قابل جبران در جهت رعایت عدالت و جلوگیری از جبران خسارتی که گاهی عرف و عقل سلیم آن خسارات را قابل جبران نمی‌دانند است. برای تحقق این مهم باید به دنبال معیار و مبنایی برای تشخیص شرط ضرر مستقیم بود. نظام‌های حقوقی در این رابطه رویکردهای متفاوتی را اتخاذ کرده‌اند. در نظام کامن‌لا در مسئولیت قراردادی وجود شرط قابلیت پیش‌بینی برای ضرر یا جبران خسارت ناشی از پیمان‌شکنی لازم است و در مسئولیت غیرقراردادی به تبعیت از این قاعده ضرر و زیان غیر قابل پیش‌بینی را به دلیل آنکه از خطای خوانده بسیار دور می‌افتد را قابل جبران نمی‌دانند. همچنین در نظام کامن‌لا برای احراز رابطه سببیت^۱ معیار قابلیت پیش‌بینی ضرر در احراز رابطه «سببیت حقوقی» بین فعل عامل زیان و ورود خسارت که به‌عنوان «سبب متناسب» شناخته می‌شود و مورد استناد قرار می‌گیرد و جبران خسارت منوط به قابل پیش‌بینی بودن ضرر برای خوانده است (Van Dam, 2007: 268-270). در نظام حقوقی ایران، وجود شرط قابلیت پیش‌بینی ضرر برای جبران خسارت به صراحت بیان نشده است، ولی از حکم ماده ۲۲۱ قانون مدنی می‌توان پی به وجود این قاعده برد. ولی از حکم این ماده تنها منشأ جبران خسارات را می‌توان مستفاد نمود و این عرف است که تعیین‌کننده تشخیص خسارات مستقیم است. در مسئولیت غیر قراردادی هم حکم روشنی درباره آن بیان نشده است، ولی می‌توان از حکم برخی از مواد قانون مجازات

1. Causation

اسلامی استفاده کرد. به هر حال نکته حائز اهمیتی که وجود دارد این است که آنچه موجب ضمان زیان زننده می‌گردد، رابطه سببیت عرفی بین عمل او و ضرر وارده است، لذا پیش‌بینی ورود ضرر برای تعیین خسارت موضوعیت ندارد، هر چند می‌تواند به عنوان یکی از طرق شناخت سبب اصلی باشد. مبنای پذیرفته شده در فقه امامیه با توجه به وحدت مبنای مسئولیت قراردادی و غیرقراردادی (صفایی و رحیمی، ۹۲: ۱۳۹۸) معیار سببیت عرفی و سبب اصلی است. در این مقاله تلاش می‌شود به این سؤالات پاسخ داده شود که ضابطه تشخیص شرط ضرر مستقیم قراردادی و غیرقراردادی در نظام کامن‌لا چیست؟ و ضابطه تشخیص شرط ضرر مستقیم قراردادی و غیرقراردادی در حقوق ایران کدام است؟ و از طرفی اگر بخواهیم سببیت عرفی را در بحث رابطه سببیت بپذیریم جایگاه قابلیت پیش‌بینی ضرر و جمع آن با استناد عرفی چگونه است؟

شاکله و ساختار مقاله بر اساس سه مبحث استوار است در مبحث اول، مفهوم ضرر و اقسام آن و در مبحث دوم، ضابطه و معیار مستقیم بودن ضرر در حقوق کامن‌لا و در مبحث سوم، به معیار مستقیم بودن ضرر در فقه امامیه و به تبع آن حقوق ایران مورد بررسی قرار می‌گیرد. در ادامه به تبیین جایگاه رابطه سببیت عرفی و قابلیت پیش‌بینی زیان می‌پردازد و در نهایت تطبیق دو نظام مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱. مفهوم ضرر و اقسام آن

وجود ضرر و زیان یکی از ارکان و شرایط اساسی مسئولیت مدنی است، زیرا موضوع مسئولیت مدنی، جبران ضرر نارواست و تا زمانی که ضرر محقق نشود، موضوعی برای جبران وجود ندارد و در نتیجه مسئولیت مدنی منتفی به انتفاء موضوع است. بنابراین، وجود ضرر شرط موضوعی مسئولیت مدنی است (باریکلو، ۱۳۸۵: ۶۰) و همین امر امتیاز این نهاد حقوقی بر مسئولیت اخلاقی است (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۲۱۸).

۱-۱. مفهوم ضرر

برای ضرر تعاریف متعددی شده است، لیکن این تعریف با لحاظ ابعاد ضرر تعریف جامعی است: هر جا که نقصی در اموال ایجاد شود یا منفعت مسلمی از دست برود یا به سلامت و حیثیت و عواطف شخص لطمه‌ای وارد آید، می‌گویند ضرری به بار آمده است (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۲۱۹). بدیهی است که هر نوع ضرری که به بار می‌آید، نمی‌تواند موجب مسئولیت مدنی دیگری شود و او را ملزم به جبران ضرر وارده نماید، بلکه برای اینکه زیان‌دیده بتواند خواستار جبران ضرر وارده بر خود گردد، باید ضرر وارده دارای این خصوصیات و شرایط باشد:

الف. مسلم باش؛

ب. مستقیم باشد؛

ج. جبران شده باشد؛

د. قابل پیش‌بینی باشد؛

ه. شخصی و مشروع باشد.

با توجه به عنوان بحث و ارتباط برخی از شروط ضرر به آن به دو خصوصیت مهم ضرر قابل مطالبه پرداخته می‌شود.

۱-۱-۱. مستقیم بودن ضرر

مقصود از مستقیم یا بی‌واسطه بودن ضرر این است که بین فعل زیانبار و ضرر حادثه دیگری وجود نداشته باشد تا جایی که بتوان گفت ضرر در نظر عرف از همان فعل ناشی شده است. درباره لزوم این شرط قانون مسئولیت مدنی حکمی ندارد، ولی ماده ۷۲۸ قانون آیین دادرسی سابق، درباره خسارت عدم انجام تعهد مقرر می‌دارد: «در مورد ماده فوق، در صورتی دادگاه حکم خسارت می‌دهد که مدعی خسارت ثابت کند که ضرر به او وارد شده و این ضرر بلاواسطه ناشی از عدم انجام تعهد یا تأخیر آن یا عدم تسلیم محکوم‌به بوده است...» (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۲۴۹). ولی با تغییر قانون مذکور، در ماده ۵۲۰ ق.آ.د.م جدید مصوب ۱۳۷۹، در مورد لزوم این شرط مقرر شده است: «در خصوص مطالبه خسارت وارده، خواهان باید این جهت را ثابت نماید که زیان وارده، بلاواسطه ناشی از عدم انجام تعهد یا تأخیر آن و یا عدم تسلیم خواسته بوده است. در غیر این صورت، دادگاه دعوی مطالبه خسارت را رد خواهد کرد.» عبارت بلاواسطه که در این ماده استعمال شده است، بیانگر لزوم شرط مستقیم بودن ضرر است.

پوتیه از حقوق‌دانان فرانسوی ابراز کننده لزوم این شرط برای ضرر قابل جبران است که برای اثبات آن از مثال معروفی استفاده می‌کند، اگر کسی گاو بیماری را به دامداری بفروشد و در اثر سرایت بیماری سایر گاوهای خریدار نیز تلف شود و در نتیجه او نتواند به تعهد خود درباره رساندن شیر به کارخانه‌ها عمل کند و مزرعه خود را شخم زند و از این راه خسارتی متحمل شود، همه این ضررها را نمی‌توان از فروشنده گاو مریض خواست. علت منحصر از بین رفتن گاو مریض خطای فروشنده بوده است و نیز می‌توان رابطه علیت بین مریض شدن سایر گاوها را نیز پنهان کردن این بیماری شمرد. ولی نسبت به شخم زدن زمین و انجام نشدن تعهد دامدار در برابر دیگری (و گاه سرایت بیماری) بی‌مبالاتی خریدار و چگونگی قراردادهای نیز مؤثر بوده است. با توجه به تعریف و مثالی که بیان

گردید، منظور از ضرر مستقیم این نیست که هیچ علت دیگری در ورود ضرر دخالت نداشته باشد. امور اجتماعی چندان به هم ارتباط دارد که به دشواری می‌توان زیانی را که به بار آمده است تنها به یک علت منسوب کرد. برای مثال، در موردی که رهگذری در روز بارانی با اتومبیلی که سرعت زیاد دارد تصادم می‌کند، عبور اتومبیل و سرعت آن و خارج شدن رهگذر از خانه و بارانی بودن هوا و شاید بسیاری امور دیگر، با هم جمع شده است تا تصادم رخ دهد. بنابراین کافی است که بین فعل شخص و زیان وارد شده رابطه سببیت عرفی احراز شود، هرچند که در فاصله میان فعل و ضرر عوامل دیگری نیز زمینه اضرار را فراهم کند (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۲۴۹-۲۵۰). درواقع پوتیه دو نوع خسارت را بیان داشته است: یک نوع خسارت که ارتباط مستقیم با فروش گاو بیمار دارد که آن عبارت از تلف گاوها در اثر سرایت بیماری گاو مریض است. نوع دیگری از خسارت که ارتباط مستقیم با فروش گاو بیمار ندارد و آن عبارت از شخم زدن زمین خریدار و کشت نشدن آن است. از میان این دو نوع خسارت، فقط خسارت نوع اول که ارتباط مستقیم با عمل عامل فعل زیانبار دارد، قابل جبران است و خسارت نوع دوم که ارتباط مستقیم با عمل زیانبار ندارد، قابل جبران نیست (باریکلو، ۱۳۸۵: ۷۷).

مرحوم صاحب‌جواهر در موردی که شخصی در ظرفی را باز می‌کند سپس به وسیله باد ظرف واژگون و محتویات ظرف از بین می‌رود، در توجیه فتوای برخی از فقها (مانند صاحب‌مسالك و جامع المقاصد و شرح ارشاد فخر المحققین و غایه المراد) که حکم به ضمان آن شخص داده‌اند، از این نظری می‌توان لزوم رابطه مستقیم بین فعل و ضرر و این قاعده که «نبایستی میان فعل و ضرر چیزی واسطه باشد که دو ارتباط را قطع کند» به خوبی استنباط کرد (صاحب‌جواهر، ۱۳۶۲: ۶۹-۷۰). ضرر غیرمستقیم عبارت است از اولاً ضرری که نتیجه طبیعی فعل زیانبار به حساب نمی‌آید؛ ثانیاً بر فرض که این نتیجه از فعل زیانبار عاید شده باشد، جلوگیری از آن توسط زیان‌دیده با به‌کارگیری سعی و کوشش ممکن باشد؛ ثالثاً فی‌مابین ضرر زیانبار، علاقه و رابطه سببیت برقرار نباشد (سنه‌وری، عبدالرزاق احمد، الوسیط فی شرح القانون المدنی الجدید، ص ۹۱۵، بیروت، لبنان به نقل از چوبداران، لیلا، شرط ضرر مستقیم در مسئولیت مدنی، ۱۳۹۴: ۵۲).

۲. ضابطه تشخیص خسارات مستقیم در حقوق کامن‌لا

همان‌گونه که بیان شد به‌طورکلی دو ضابطه اصلی در خصوص نحوه تشخیص خسارات مستقیم ارائه گردیده است، در برخی از نظام‌های حقوقی، «قابلیت پیش‌بینی» خسارت و در برخی دیگر، «سببیت» به‌عنوان ملاک تشخیص این خسارات معرفی شده است.

۲-۱. قاعده پیش‌بینی‌پذیری زیان قراردادی در حقوق کامن‌لا

«در زیان‌های ناشی از قرارداد مسئله ضرورت پیش‌بینی زیان قراردادی در آثار حقوقی و رویه قضایی، در ذیل عنوان دوری زیان^۱ بحث می‌شود، سابقه طرح این موضوع به دعوا مشهور هدلی علیه بکسندل^۲ که در سال ۱۸۵۴م مورد رسیدگی قرار گرفته است، باز می‌گردد.» (غمامی، ۱۳۸۰: ۱۸). در نظام کامن‌لا دوری زیان مانع جبران‌پذیری آن است و بر این قیاس، نزدیک بودن زیان شرط جبران‌پذیر بودن آن خواهد بود. این شرط با عنوانی که در کامن‌لا دارد، در نظام‌های حقوقی نوشته مطرح نیست. بلکه مستقیم بودن ضرر از جمله شروط ضرر قابل جبران شناخته می‌شود تا شرط وجود رابطه سببیت. مراد از نزدیک بودن آن است که آیا ورود زیان از دیدگاه طرفین قرارداد به‌طور متعارف بعید می‌نماید یا خیر. بر این پایه، معیار ارزیابی خسارت از منظر دوری زیان همان قابلیت پیش‌بینی متعارف است. هسته اصلی این معیار آن است که ببینیم آیا ورود ضرر مورد ادعا هنگام قرارداد به‌طور متعارف در اندیشه طرفین خطور می‌کرده است یا خیر (غمامی، ۱۳۸۰: ۱۹). این معیار اولین بار در دعوای معروف هدلی علیه بکسندل مطرح شد. در این دعوا، آسیاب خواهان در شهر گلوستر متوقف شد، به دلیل شکسته شدن میل شفت. آن میل شفت برای سازندگان در شهر گرینویچ فرستاده شد تا به‌عنوان الگویی برای میل شفت جدید استفاده شود. خوانده که متصدی حمل و نقل بود، وعده داد که آن را در روز بعد تحویل بدهد. به دلیل کوتاهی او، در حمل و نقل آن تأخیر ایجاد شد و نتیجه آن شد که آسیاب برای مدتی بیشتر از آنچه در صورت عدم نقض قرارداد حمل می‌بایست معطل می‌ماند، بیکار ماند. بنابراین، خواهان اقامه دعوا کرد تا خسارت عدم‌النفع ناشی از تأخیر را دریافت کند.

دادگاه نخستین دعوا را پذیرفت، ولی با تجدیدنظرخواهی خوانده دادگاه تجدیدنظر رأی داد که متعارف نیست، در خصوص عدم‌النفع متصدی مسئول شناخته شود. زیرا اولاً به خوانده گفته نشده بود که از دست دادن نفع از تأخیر ناشی می‌شود، بلکه صرفاً گفته شده بود که این جنس چه چیزی است و دوم اینکه خواهان مالک آسیاب است و باید از ورود ضرر بیشتر به خودش جلوگیری می‌کرد. نهایتاً بر این مبنا نتیجه‌گیری کرد که در اثر نقض قرارداد ممکن است با دو گونه زیان مواجه شویم. الف. زیان‌هایی که به‌طور طبیعی از نقض قرارداد حاصل می‌شوند؛ و ب. زیان‌های غیرعادی و نامتعارف که در نتیجه اوضاع و احوال خاص یا استثنایی روی می‌دهند. عهدشکن ممکن است به جبران هر دو زیان محکوم شود، اما مسئولیت او نسبت به زیان‌های گروه دوم موکول به

1. Remoteness of damages

1. Hadley V Baxendale

آن است که از اوضاع و احوال استثنایی آگاه باشد (Elliott & Quinn, 2009: 336). همچنین قاضی آلدerson در دعوایی مشابه اظهار داشت: هنگامی که دو شخص قراردادی می‌بندند و یکی از آن‌ها قرارداد را نقض می‌کند، خسارتی که طرف مقابل به مناسبت این عهدشکنی می‌تواند مطالبه کند ناشی از ضرری است که به‌طور طبیعی و بر حسب جریان متعارف امور از آن نقض تعهد به بار آمده است و به‌گونه‌ای متعارف هنگام انعقاد قرارداد در اندیشه طرفین به‌منزله یکی از نتایج محتمل پیمان‌شکنی می‌گذشته است (Treitel, 2015: 1808).

به‌هرحال اعمال و اجرای این قاعده در رویه قضایی انگلستان به حدی بود که در قانون بیع کالای انگلستان مصوب ۱۸۹۳ وارد گردید. در ماده ۵۰ این قانون مقرر گردیده است که خسارت ناشی از نقض عهد فروشنده یا خریدار در صورتی جبران‌پذیر است که در اثر جریان متعارف و طبیعی وقایع به بار آمده باشد (کوربن، قراردادها، فرهنگ بین‌المللی حقوق تطبیقی، ج ۷، ص ۶۱ به نقل از غمامی، ۱۳۸۰: ۲۲).

۲-۱-۱. بازسازی و توسعه ضابطه قابلیت پیش‌بینی خسارت

قاعده تأسیس شده در پرونده هدلی، در پرونده خشک‌شویی ویکتوریا^۱ بازسازی شد. نتیجه این پرونده این شد که خوانده تنها در صورتی مسئول خواهد بود که خسارات به‌طور متعارف از نقض ناشی شده باشد (Elliott & Quinn, 2009: 337). متعاقباً در پرونده هرون^۲ دو حکمی که در پرونده خشک‌شویی ویکتوریا بازسازی شد با این عنوان که ضابطه قابلیت پیش‌بینی عرفی ضرر که پیش از این در شبه جرائم^۳ به‌عنوان ضابطه تفکیک بین خسارات مستقیم و غیرمستقیم به‌کار می‌رفت، در قراردادها اعمال شد، بدین ترتیب خساراتی مستقیم محسوب می‌شوند که عرفاً قابلیت پیش‌بینی را داشته باشند، اما این نظر توسط مجلس اعیان رد شد؛ زیرا ضابطه خسارات مستقیمی که در قراردادهای دریایی وجود دارد از سایر قراردادهای متفاوت است و در قراردادهای دریایی برخلاف سایر قراردادهای احتمال ورود ضرر باید جدی باشد. از طرفی نظریه دیگری که وجود داشت و رد شد این بود که صرف احتمال ناچیز ورود زیان برای احراز ملاک مستقیم بودن کفایت می‌کند و در این خصوص تفکیکی بین شبه جرائم و قراردادهای وجود ندارد، اما به‌موجب حکم این پرونده برخلاف شبه جرائم، احتمال ورود خسارت در قراردادهای باید جدی باشد. عبارات مختلفی برای توصیف این احتمال جدی به‌کار رفت، «خطر واقعی»، «احتمال قابل ملاحظه»، «خیلی اساسی» و... که نتیجه این توصیفات این شد که با توجه به اینکه مبنای جبران خسارت

1. Victoria Laundry V. Newman 1949

2. Heron II 1969

3. Tort

در قراردادها اراده مشترک طرفین است، قابلیت پیش‌بینی خسارت در قراردادها برخلاف شبه جرائم باید قابل توجه و جدی باشد (Treitel, 2015: 1809-1810).

سپس در پرونده پارسون علیه آتلی^۱ پیشنهاد تفکیک این ضابطه شد. لرد دنینگ اعتقاد داشت که جدی بودن احتمال ورود خسارت مختص خسارات مالی است و در خسارات جسمی حداقل پیش‌بینی کفایت می‌کند. در این پرونده که بر اثر نقض قرارداد خوک‌های طرف قرارداد تلف شد، لرد دنینگ حداقل احتمال ورود خسارت را برای صدور حکم خسارت کافی دانست، چراکه از نظر او در خصوص خسارات جسمی ضابطه قابلیت پیش‌بینی در قراردادها و شبه جرائم واحد است (Tritel, 2015:1819).

نتیجه اینکه در هر صورت تمام این معیارها ذهنی و شخصی است. لذا آتیه در اثر معروف خود (مقالاتی در حقوق قراردادها) بیان می‌کند که ضابطه خسارات مستقیم در کامن‌لا به وضوح غیر واقعی است و پیشنهاد می‌دهد که دادگاه‌ها از این ضابطه دست بردارند و به جای آن به خطرات و عواقب ذاتی و اولیه نقض قرارداد توجه کنند (Atiyah, 1995: 467-468).

۲-۲. قاعده پیش‌بینی‌پذیری زیان غیر قراردادی در حقوق کامن‌لا

ضرورت پیش‌بینی زیان در مسئولیت مدنی از دو وجه مختلف مورد توجه دادگاه‌ها قرار گرفته است: اول. معیار مستقیم بودن، بدین صورت که در الزامات خارج از قرارداد شرط است که زیان وارد شده از عمل خواننده دور نیفتد (Elliott & Quinn, 2009:110). برای تعیین دوری یا نزدیکی ضرر، باید دید که آیا نتیجه زیانبار جزء نتایج قابل پیش‌بینی عمل خواننده بوده است یا خیر. تحول این قاعده را می‌توان در دو رأی مشهور انگلیسی ملاحظه کرد. قابلیت پیش‌بینی که به اعتبار دعوی موضوع آن به نام قاعده ری پولمیس^۲ مشهور گردید. مضمون قاعده این است که اگر از تقصیر خواننده انتظار وقوع حادثه‌ای از هر نوع برود، باید او را در برابر نتایجی که از خطای ارتکاب یافته به بار آمده است، به طور کامل پاسخگو و مسئول به شمار آورد، حتی اگر نتیجه به بار آمده نوعاً قابل پیش‌بینی نباشد (Markesinis & Deakins, 2003:248). «ارتقاع درجه قابلیت پیش‌بینی در این قاعده چنان هست که تقریباً ضرورت آن را از میان برده است، کافی است که در اثر تقصیر خواننده انتظار وقوع یک حادثه زیانبار از هر نوع که باشد برود. در این صورت باید او را مسئول دانست. با این معیار خواننده نسبت به

1. Parson V. Uttly

2. Re Polemis 1921

تمامی نتایج عمل خود ضامن است، زیرا هیچ خطایی نیست که از تحقق آن انتظار وقوع زیانی نرود.» (غمامی، ۱۳۸۰: ۳۳-۳۴).

قاعده ری پولمیس مورد انتقاد فراوان واقع شد و دیری نپایید که رویه قضایی انگلستان از آن عدول کرد. در رأی صادره در پرونده^۱ دادگاه مبنایی دیگر برای تعیین زیان‌های قابل جبران برگزید. دادگاه نخستین با پیروی از قاعده ری پولمیس دعوی خسارت خواهان را می‌پذیرد، ولی دادگاه پژوهش آن بخش از رأی را که ناظر به جبران خسارت حاصل از آتش‌سوزی بوده است نقض می‌کند. هیئت مشاور سلطنتی معیاری را که ظاهراً توسط دادگاه تجدیدنظر در پرونده ری تعیین شده بود، رد کرد که بر اساس آن متهم در صورتی که ارتباط مستقیمی بین بی‌احتیاطی کارش و خسارت ناشی از آن وجود داشت، مسئول بود (Markesinis & Deakins, 2003:247-248). بدین صورت که در رأی دادگاه پژوهش این‌گونه آمده است که عامل اصلی تعیین مسئولیت آن است که خسارت مورد مطالبه توسط یک انسان متعارف، قابل پیش‌بینی باشد. بر این پایه به دلیل آنکه آتش‌سوزی به‌طور نوعی برای خواننده قابل پیش‌بینی نبوده، نمی‌توان به صرف تقصیر او را مسئول دانست. در نتیجه اعمال قاعده ری پولمیس نسبت به این بخش از خسارت غیرمنصفانه است (غمامی، ۱۳۸۰: ۳۴). این رأی به نوبه خود مبنای قاعده دیگری قرار گرفت که به اعتبار نام کشتی به قاعده واگن ماند^۲ معروف گردید. قاعده واگن ماند از آن جهت که شرط مستقیم بودن خسارت را برای مسئول دانستن خواننده کافی نمی‌داند و رکن دیگری بر ارکان رابطه بین خطای خواننده و زیان افزوده که همان قابلیت پیش‌بینی متعارف ضرر است، دادگاه‌های انگلستان را سخت تحت تأثیر قرار داد و موجب شد تا قاعده ری پولمیس تعدیل گردد (Markesinis & Deakins, 2003:247-248)؛

دوم. از دریچه مفهوم تقصیر به معرفی و تحلیل قاعده پیش‌بینی‌پذیری زیان می‌پردازد. بر طبق این دیدگاه خواننده نباید مسئول نتایجی باشد که هیچ انسان متعارفی نمی‌تواند در لحظه وقوع حادثه آن را پیش‌بینی کند. پس محدوده مسئولیت به نتایج قابل پیش‌بینی محصور است و دامنه نتایج قابل پیش‌بینی به قلمرو خطر اصلی ناشی از خطا محدود می‌گردد (Elliott & Quinn, 2009: 110). مبنای تعیین زیان‌های قابل پیش‌بینی همان مبنای تقصیر است. بر اساس رأی قاضی پولوک^۳ در پرونده Greenland v. Chaplin (نقل از Prosser & Keeton, 1984: 281)، تقصیر در نگاه رویه قضایی و نویسندگان آمریکایی به معنای نقض تکلیف مراقبت و احتیاط نسبت

2. Overseas Thank ship (UK) Ltd V. Dock an Engineering co.Ltd 1961

1. Wagon Mound

2. Pollock

به شخص مشخصی است. تقصیر در معنای یاد شده، در صورتی ضمان آور است که زیانی را به متعهدله این تکلیف که شخصی قابل پیش بینی است، وارد آورد. فقط در این صورت می توان خواننده را مسئول و مقصر نامید. مبنای این قاعده رأی مشهور^۱ است خلاصه رأی این است: مسافری که می دویده تا در قطار سوار شود، به وسیله یکی از کارکنان راه آهن به خطا به عقب رانده می شود، سرانجام از دست او بسته ای به زمین می افتد که حاوی ماده قابل انفجار بوده است و به زنی صدمه می زند. در این مثال آیا کارمند راه آهن که به فرض مقصر باشد در برابر زیان دیده مسئولیت دارد؟ دیوان عالی نیویورک به اکثریت آراء راه آهن را مسئول نمی داند، با این استدلال که خطایی نسبت به خواهان رخ نداده است. کاردوز^۲ که از دادرسان معروف آمریکایی است، استدلال می کند که تقصیر موضوعی است نسبی بین دو طرف و بر مبنای قابلیت پیش بینی اضرار به شخص زیان دیده احراز می شود. رفتار کارمند راه آهن در برابر زیان دیده ناهنجار نبوده است، در برابر دیگری مرتکب خطا شده است. پس شخص زیان دیده باید بر مبنای تجاوز به حق خویش اقامه دعوی کند، نه با عنوان ذی نفع مسئولیت ناشی از فعل غیر در نقض عهد با دیگری. اقلیت دادرسان و از جمله قاضی اندروز استدلال می کنند: «مواظبت و احتیاط تکلیف هر یک از ما است تا جامعه از خطر غیر ضروری حمایت شود، نه اینکه تنها الف یا ب مورد حمایت قرار گیرد... هر کس در برابر همه جهان تکلیف دارد که از اعمال نامتعارفی که باعث تهدید دیگران می شود، جلوگیری کند» (Prosser & Keeton, 1984:284- 285). باین حال حقوق رسمی آمریکا از نظر نخست حمایت می کند، ولی از لحاظ نظری در این مورد هنوز مناقشه هست که حق با کدام طرف است.

۳. ضابطه تشخیص ضرر مستقیم در ایران و فقه امامیه

۳-۱. قاعده پیش بینی پذیری زیان قراردادی در حقوق ایران

در مسئولیت قراردادی قانون مدنی حکم صریحی درباره لزوم قابلیت پیش بینی زیان ندارد، اما با استفاده از نگارش برخی از مواد قانون می توان پی به این قاعده برد، از جمله ماده ۲۲۱ قانون مدنی که مقرر می دارد: «اگر کسی تعهد اقدام به امری بکند یا تعهد نماید که از انجام امری خودداری نماید، در صورت تخلف مسئول خسارت طرف مقابل است، مشروط بر اینکه جبران خسارت تصریح شده یا تعهد عرفاً به منزله تصریح باشد.» از قیدی که این ماده برای جبران خسارت ناشی از عهد شکنی مقرر کرده است این گونه برمی آید که مسئولیت قراردادی محدود به

1. Plasgraf V. Long Island Railroad 1928

1. Cardoz

ضررهای قابل پیش‌بینی و در قلمرو انتظار دو طرف است. نویسندگان حقوق مدنی از همین قید نتیجه گرفته‌اند که در صورت نقض عهد، تنها خساراتی قابل مطالبه است که پیش‌بینی شده باشد. این استدلال از نظر تاریخی قابل توجیه است، نویسندگان قانون مدنی می‌دیدند که در فقه تنها سخن از ضمان قهری به میان آمده و بحثی در مورد ضمان ناشی از عدم اجرای قرارداد وجود ندارد. پس برای یافتن مبنایی برای مسئولیت قراردادی و توجیه ماده ۱۱۵۰ قانون مدنی فرانسه باید به اراده طرفین و شروط ضمنی عقد تمسک جست (کاتوزیان، ۱۳۹۰: ۲۲۴-۲۲۵).

هرچند این نظر مورد انتقاد برخی از نویسندگان واقع گردیده، ولی خود می‌پذیرند که قابلیت پیش‌بینی ضرر ضابطه تفکیک بین خسارات مستقیم و غیرمستقیم است (کاتوزیان، ۱۳۹۰: ۲۲۵). به هر حال این‌گونه به نظر می‌رسد که استدلال فوق در خصوص منشأ مسئولیت قراردادی پذیرفته است، ولی تراضی طرفین به تنهایی تعیین کننده خسارات مستقیم نیست؛ بلکه با استفاده از معیار عرفی می‌توان خسارات مستقیم و بی‌واسطه را از هم بازشناخت. پس منشأ جبران خسارت، ماده ۲۲۱ قانون مدنی است، ولی در مورد تعیین خسارت این عرف است که تعیین کننده است.

۳-۲. قاعده پیش‌بینی‌پذیری زیان غیر قراردادی در حقوق ایران

در الزام‌های خارج از قرارداد نیز وضعی مشابه با مسئولیت قراردادی حاکم است، قانون مدنی حکم روشنی درباره قلمرو ضمان قهری ارائه نکرده و صرفاً به بیان موارد آن پرداخته است. ماده ۳۰۷ قانون مدنی غصب، اتلاف، تسبیب و استیفا را از موارد ضمان قهری شمرده است و مواد ۳۰۱ تا ۳۰۶ با عنوان کلیات به پرداخت ناروا و اداره فضولی اموال دیگران اختصاص یافته است. ولی در هیچ‌یک از این مواد به شرایط ایجاد مسئولیت و ارکان آن اشارتی نیافته است. قانون مسئولیت مدنی نیز از این محدوده چندان فراتر نرفته است. نوآوری این قانون در اعلام تقصیر به منزله رکن مسئولیت خلاصه می‌شود (غمامی، ۱۳۸۰: ۶۰) تا حدی که نویسندگان حقوق مدنی ناچار شده‌اند که شرط مهم رابطه سببیت در الزام‌های خارج از قرارداد را از مسئولیت قراردادی وام گیرند (ماده ۸۲۷ ق.آ.د.م سابق و ماده ۵۲۰ ق.آ.د.م مصوب ۷۹؛ کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۲۴۹).

۳-۲-۱. مسئولیت مالک و آتش افروز و صاحب حیوان در قانون مجازات اسلامی

در قانون مجازات اسلامی در فصل مربوط به دیات موادی وجود دارد که از مفاد آن می توان آثار اجرای قاعده پیش بینی پذیری زیان غیر قراردادی را استنباط کرد. ماده ۵۱۶ ق.م.ا مقرر می دارد: «هرگاه کسی چیزی را در مکانی مانند دیوار یا بالکن ملک خود که قرار دادن اشیاء در آن جایز است، قرار دهد و در اثر حوادث پیش بینی نشده به معبر عام و یا ملک دیگری بیفتد و موجب صدمه یا خسارت شود ضامن متنفی است، مگر آنکه آن را طوری گذاشته باشد که نوعاً مستعد صدمه یا خسارت باشد.» قید انتهای ماده حکایت از آن دارد که ضرر پیش بینی نشده ای که در اثر سقوط شیء رخ می دهد به فاعل منسوب نمی گردد و نباید از او توقع داشت ضامن سقوط شیء باشد که به طور عادی سقوط آن انتظار نمی رود. همچنین در ماده ۵۲۱ ق.م.ا در مورد مسئولیت آتش افروزی که باعث اضرار به دیگری می شود مقرر می دارد: «هرگاه شخصی در ملک خود یا مکان مجاز دیگری، آتشی روشن کند و بداند که به جایی سرایت نمی کند و غالباً نیز سرایت نکند، لکن اتفاقاً به جایی دیگر سرایت کند و موجب خسارت و صدمه گردد، ضامن ثابت نیست. در غیر این صورت ضامن است.» که این طور می توان از ماده استنباط نمود که معیار تمیز تصرف مباح شخص در ملک خود، امکان و پیش بینی عدم ورود ضرر به دیگران است (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۲۶۰).

از سوی دیگر، آنچه موجب ضمان زیان زنده می گردد، رابطه سببیت بین وی و ضرر است؛ لذا پیش بینی ورود ضرر برای تعیین خسارت موضوعیت ندارد، هر چند می تواند به عنوان یکی از طرق شناخت سبب اصلی باشد. ماده ۵۲۵ ق.م.ا با اتخاذ این مبنا بیان می دارد: «هرگاه شخصی عملی انجام دهد که موجب تحریک یا وحشت حیوان گردد، ضامن جنایت هایی است که حیوان در اثر تحریک یا وحشت وارد می کند، مگر آنکه عمل مزبور مصداق دفاع مشروع باشد.» که در این مورد علم تحریک کننده حیوان شرط ضمان محسوب نمی شود. لیکن نکته ای که باید اشاره کرد این است که اصل عدم ضمان نسبت به ضرر پیش بینی نشده، دادرس را بی نیاز از تحقیق درباره هر سنخ تقصیر و شرایط ورود ضرر نمی کند؛ چنان که در پاره ای از صدمه های بدنی از ق.م.ا استنباط می شود که شخص مسئول زیان های ناشی از کار خویش است، هر چند قابل پیش بینی نباشد، مانند مسئولیت پزشک و بیطار (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۲۶۱).

۳-۳. قاعده پیش‌بینی‌پذیری زیان در فقه امامیه

واقعیت آن است که تفکیک بین مسئولیت قراردادی و غیر قراردادی آن‌گونه که در نظام حقوقی جدید وجود دارد، در فقه اسلامی وجود ندارد. به این ترتیب روشن است که در حقوق اسلام جبران خسارت ناشی از نقض قرارداد بر مبنای قواعد ضمان قهری صورت می‌گیرد (کاظمی وزارعی، ۱۴۰۱: ۲۴). لذا در آثار و تعریف برخی از فقها از تسبیب نیز شرط قابل پیش‌بینی بودن ضرر به خوبی قابل استنباط است، صاحب مفتاح الکرامه تعریف‌های زیادی از فقها را در این رابطه گردآوری کرده است (حسینی عاملی، ۱۴۲۰: ۲۰۶) و از جمله آن‌ها تعریف محقق ثانی است در جامع المقاصد بدین عبارت: «...اذا كان السبب مما يتوقع معه علة التلف بأن يكون وجودها معه كثيراً». یعنی ایجاد چیزی که به تلف بعد از آن حاصل شود، اما علت تلف چیز دیگری باشد به شرطی که سبب قابل پیش‌بینی باشد که غالباً با وقوع این سبب نتیجه مورد نظر حاصل می‌گردد، موجب ضمان است (محقق ثانی، ۱۴۱۴: ۲۰۷).

علامه حلی در قواعد نیز سبب ایجاد شده را مشروط می‌کند به قابل پیش‌بینی بودن ضرر، مثل چاه‌کنی که پیش‌بینی افتادن کسی را در آن می‌نماید. «اذا كان السبب لتوقع تلك العلة كالحافر و فاتح رأس الظرف و المكره على الائتلاف» (علامه حلی، ۱۴۱۸: ۲۲۱). در فرضی که شخص به ملک خود آب می‌اندازد و مال دیگری در آن غرق می‌شود یا آتشی روشن می‌کند که به ملک دیگری سرایت می‌کند، صاحب شرایع مالک را ضامن نمی‌داند به شرط اینکه از روی اختیار از نیاز و حد متعارف خود تجاوز نکرده باشد. ولی صاحب جواهر، در مقام تکمیل شرط اخیر می‌افزاید: «...و لا علم و لا ظن التعدي» و این نشان می‌دهد که پیش‌بینی نکردن ورود ضرر شرط عدم ضمان است و تنها ضرر قابل پیش‌بینی را باید جبران کند (صاحب جواهر، ۱۳۶۲: ۵۹). همچنین شهید ثانی در کتاب مسالك الفهام خود این‌گونه مثال می‌زند: اگر کسی مسجدی در راه عمومی بسازد، به نحوی که مسیر عبور دیگران را مسدود نسازد و اگر شخصی دیگر به سبب برخورد با آن آسیب ببیند، ضامن نیست؛ زیرا با وجود وسعت راه برخورد عابر با دیوار مسجد قابل پیش‌بینی نیست (شهید ثانی، ۱۴۱۳: ۳۶۳) و از نظر فقها چنین برداشت می‌شود که ضابطه قابلیت پیش‌بینی معیار انتساب مسئولیت و مستقیم بودن ضرر است.

۳-۴. رابطه سببیت

برای تحقق مسئولیت مدنی اثبات ورود ضرر به زیان‌دیده به تنهایی دعوی خسارت را توجیه نمی‌کند. باید احراز شود که بین دو عامل ضرر و فعل زیانبار رابطه سببیت وجود دارد. یعنی ضرر از آن فعل ناشی شده است (کاتوزیان،

۱۳۷۴: ۳۶۶). در بحث تعدد اسباب یک سری تئوری‌هایی مطرح شده که در اینجا، جا دارد در مورد سبب متعارف و اصلی، به دلیل شباهتی که با قاعده پیش‌بینی‌پذیری زیان دارد و همچنین از سبب نزدیک و بی‌واسطه که به نوعی بیان‌کننده شرط ضرر مستقیم است، مختصری اشاره گردد.

۳-۴-۱. سبب نزدیک و بی‌واسطه

به نظریه مذکور، نظریه آخرین سبب (قاسم‌زاده، ۱۳۷۸: ۳۵۹) و سبب مؤثر در تأثیر گفته‌اند. این نظریه قدیمی‌ترین و ساده‌ترین نظریه‌ای است که برای تشخیص سبب مسئول ارائه شده است. «در حقوق رم، بر طبق قانون اکویلیا که احتمالاً در سال ۲۸۷ قبل از میلاد به تصویب رسیده است، تنها زیان‌های مالکانی که بردگان یا حیواناتشان کشته یا زخمی می‌شدند یا اشیاء بی‌جان متعلق به آنان تلف یا ناقص می‌گردیدند قابل جبران بود، به شرط آنکه این ضررها بر اثر عمل مستقیم و مادی فاعل فعل زیانبار به وقوع می‌پیوستند. حقوق امروز انگلیس نیز همین گرایش را دارد، چه در آن شمار زیان‌های در خور جبران محدود و معین است (قاسم‌زاده، ۱۳۷۸: ۳۵۹). در پیشینه حقوق ایران (فقه امامیه) ظاهراً برخی از فقها ایجاد‌کننده سبب نزدیک را ضامن دانسته‌اند (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۳۸۰). در توجیه این نظریه گفته‌اند: گذشته از سادگی کار دادرس، قبل از آخرین حادثه همه چیز حالت عادی و طبیعی خود را دارد و آخرین آن‌ها وضع را دگرگون می‌سازد و ضرر را ایجاد می‌کند. فرانسیس بیکن، فیلسوف مشهور انگلیسی در انتقاد از نظریه برابری اسباب و لزوم قناعت به آخرین آن‌ها، می‌نویسد «برای علم حقوق، قضاوت درباره تمام علت‌ها و معلول‌ها و اثر هر یک بر دیگری وظیفه‌ای پایان‌ناپذیر است و به همین جهت به علت مستقیم و بی‌واسطه اکتفا می‌کند.» (Wade & Schwartzs, 2005:293).

در تأیید همین نظر است که ماده ۵۲۰ ق. آ.د.م در مورد خسارت عدم انجام تعهد به مستقیم و بلاواسطه بودن ضرر وارده اشاره دارد، ولی این نظریه به‌طور مطلق در حقوق ایران مورد پذیرش قرار نگرفته است. و به این نظریه انتقاداتی وارد است، به نظر می‌رسد که نزدیکی یا دوری سبب نمی‌تواند معیار دقیق و مناسبی برای انتساب واقعه زیانبار به مسبب باشد، بلکه انتساب و استناد عرفی زیان‌ها به سبب، ملاک اصلی تعیین سبب مسئول است. در رویه قضایی ایران و عرف قضات در دادگاه‌های حقوقی و کیفری کراراً به نظریه مزبور توجه کرده‌اند و مطابق آن حکم صادر نمودند. به‌عنوان مثال دیوان عالی کشور در حکم شماره ۸۲ - ۴۶/۱۲/۲ خلاصه پرونده را به این شرح اعلام می‌کند که دوچرخه‌سواری بدون داشتن گواهینامه رانندگی، دوست خود را به ترک دوچرخه سوار می‌کند و در اثر انحراف ناگهانی راننده ماشینی را که در حال عبور از خیابان بوده است، عصبانی می‌کند. راننده

اتومبیل به سمت دوچرخه‌سوار می‌راند و چندان به سمت راست خود می‌رود که دوچرخه‌سوار به جوی می‌افتد و در اثر اصابت شکم دوست او (که بر ترک دوچرخه سوار بوده است) به جدول سیمانی جوی و پارگی طحال می‌میرد. اختلاف دادگاه جنایی و دیوان کشور درباره دخالت راننده اتومبیل در وقوع حادثه است و سرانجام هیئت عمومی، در اثر اظهارنظر بجا و مستدل دیوان عالی این دخالت را محرز می‌داند و در نقض رأی دادگاه جنایی تهران اظهارنظر می‌کند که «اعتراضات دادستان استان مرکز، با توجه به ادله و جهات یاد شده که حاکی از بی‌احتیاطی مشارالیه در راندن ماشین و برخورد اتومبیل او در حین راندن به دوچرخه‌ای که در اثر عدم پیش‌بینی حادثه از طرف متهم منتهی به سقوط ترک سوار و بالتیجه مرگ او گردیده وارد به نظر می‌رسد و چون حکم فرجام خواسته مخالف اصول و کیفیاتی است که دادگاه مستند استنباط خود بر بی‌تقصیری او قرار داده و مخدوش است، به استناد ماده ۴۳۰ مکرر قانون آیین دادرسی کیفری به اکثریت آراء نقض و به شعبه دیگر دادگاه جنایی استان مرکز ارجاع می‌شود.» (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۳۸۹-۳۹۰).

با این تحلیل می‌توان، دو عامل گوناگون را شناخت: ۱. تقصیر دوچرخه‌سوار در راندن بدون گواهینامه و سوار کردن دوستش به صورت غیرمجاز؛ ۲. تقصیر راننده اتومبیل در انحراف به سوی دوچرخه و انجام حرکاتی که سبب سقوط دوچرخه به جوی آب شده است. پس حادثه متأثر از هر دو سبب است، زیرا اگر بی‌احتیاطی دوچرخه‌سوار نبود حادثه اتفاق نمی‌افتاد و از طرفی اگر تقصیر راننده و انجام کارهای غیرمتعارف نبود، این تصادف اتفاق نمی‌افتاد. البته مطابق با استدلالی دیگر می‌توان گفت که تقصیر راننده با وقوع حادثه رابطه سببیت نزدیک و بی‌واسطه داشته و باید راننده اتومبیل را که مستقیماً در ایجاد حادثه نقش داشته، مسئول حادثه دانست. حکمی که دیوان عالی کشور با پیروی از آن، مسئولیت را بر راننده اتومبیل بار کرده و حکم دادگاه بدوی را نقض نموده است.

۳-۴-۲. سبب متعارف و اصلی

این نظریه در اواخر قرن نوزدهم میلادی توسط فن کریس فیلسوف و روانشناس آلمانی ابراز شد و رویه قضایی آلمان به‌طور قاطع آن را پذیرفت (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۳۸۲). به‌موجب این نظریه که بر مبنای تمیز علمی درجه احتمال‌ها استوار شده است، باید بین سبب ورود ضرر و شرایطی که زمینه را برای تأثیر سبب فراهم آورده است تفاوت گذارد. حادثه‌ای سبب است که بر مبنای متعارف و سیر عادی امور منجر به ورود ضرر شود.

به بیان دیگر مقصر تنها مسئول حوادثی است که در نظر عرف قابل پیش‌بینی و محتمل باشد. برای مثال، اگر در نتیجه تصادم دو قطار مسافری که دچار بیماری قلبی بوده است، بمیرد، خطاکار مسئول مرگ آن مسافر نیست

(کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۳۸۲-۳۸۳). این نظریه از قدیم میان حقوق دانان و فقهای اسلامی پذیرفته شده و حقوق دانان اسلامی همواره در پاره‌ای از امور بر اساس نظریه سبب متعارف نظر داده‌اند (قاسم‌زاده، ۱۳۷۸: ۳۶۱). مبنای این نظریه، به‌ویژه متمایز کردن سبب خسارت از شرایط ایجاد آن منطقی به نظر می‌رسد. اما در نقد این نظریه می‌توان گفت که عوامل ایجاد کننده ضرر گاه چنان پیچیده و مبهم است که تمیز سبب متعارف و اصلی از سایر شرایط اتفاقی باز شناخته نمی‌شود و همین امر سبب می‌شود که دادگاه‌ها نتوانند روش ثابتی در برابر حوادث مشابه در پیش گیرند (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۳۸۳).

نتیجه‌ای که می‌توان از بحث رابطه سببیت و نظریات مطرح شده گرفت این است که هیچ نظریه علمی نمی‌تواند به‌طور قاطع حاکم بر مسائل گوناگون رابطه سببیت باشد و آنچه در تمامی این نظریات مشترک است و نقش اساسی در تعیین سبب مؤثر ایفا می‌کند، عنصر تقصیر است، چراکه در تمامی نظریات مطرح شده حقوق دانان به دنبال یافتن مقصر اصلی حادثه‌اند و معیار در تعیین فرد تقصیرکار داوری عرف است. بنابراین مسئله مهم در تمامی این نظریات انتساب عرفی ضرر به ایجاد کننده آن است. بدین معنا که هرگاه زیانی پدید می‌آید مسئولیت جبران خسارت بر عهده کسی است که زیان مستند به عمل (فعل یا ترک فعل) او باشد. این قابلیت انتساب، مبتنی بر رابطه سببیت است (انصاری و مبین، ۱۳۹۰: ۴). بر اساس نظریه قابلیت انتساب، هر کس مسئول جبران خساراتی است که قابل انتساب به او باشد، تفاوتی نمی‌کند این خسارت در نتیجه نقض تعهدات قراردادی باشد یا نقض تعهدات قانونی؛ در نتیجه تقصیر باشد یا یک عمل مشروع (انصاری و مبین، ۱۳۹۰: ۶). مبنای نظریه استناد عرفی ماده ۴۹۲ ق.م.ا است که بیان می‌دارد: «جنایت در صورتی موجب قصاص یا دیه است که نتیجه حاصله مستند به رفتار مرتکب باشد، اعم از آنکه به نحو مباشرت یا به تسبیب یا به اجتماع آن‌ها انجام شود.» قید نتیجه حاصله مستند به رفتار مرتکب باشد به‌عنوان راهنمای ما در بحث تعدد اسباب است. از سوی دیگر برخی از فقها معیار قابلیت انتساب را مورد توجه قرار داده و معتقدند: «تحقیقاً ضامن بر عهده مباشری است که فعل مستند به او باشد.» (صاحب‌جواهر، ۱۳۶۲: ۵۵).

همچنین یکی از فقهای معاصر قابلیت استناد را به‌عنوان مبنای مسئولیت مدنی پذیرفته است. ایشان معتقد است که «هرگاه معلمی به طفلی شنا آموزش دهد و طفل اتفاقاً غرق شود، اگر غرق مستند به فعل معلم باشد، معلم ضامن است.» (موسوی خویی، بی‌تا: ۳۰۱). برای احراز سبب متناسب صرف مقصر بودن سبب، شرط لازم برای ضامن سبب نیست؛ چه‌بسا امکان دارد که رفتار یک شخص تقصیر آمیز باشد، ولی زیانی که به بار آمده

است با تقصیر شخص تناسبی نداشته باشد. به همین دلیل برخی از فقها از واژه تأثیر سبب استفاده کرده‌اند که بیانگر ارتباط داشتن نتیجه حاصله با تقصیر است (کاشف الغطاء، بی تا: ۱۶).

۳-۴-۳. تبیین جایگاه قابلیت پیش‌بینی زیان و رابطه سببیت عرفی

بحث مهم دیگری که وجود دارد این است که با وجود نظریه انتساب عرفی در بحث رابطه سببیت، جایگاه قابلیت پیش‌بینی ضرر و جمع آن با استناد عرفی چگونه است؛ به رغم نزدیکی و قرابتی که بین دو مفهوم سبب عرفی و زیان قابل پیش‌بینی وجود دارد نمی‌توان آن دو را کاملاً یکسان و هم‌مرتبه دانست، بلکه این دو قاعده دو وظیفه جداگانه ایفا می‌کنند. برای مثال، فرض کنیم در انباری که نزدیک راه‌آهن است مقدار زیادی بنزین نگهداری می‌شود. گروهی به قصد تفنن در مجاورت انبار بوته‌های بیابان را آتش می‌زنند. آتش از بوته‌ها به انبار بنزین سرایت می‌کند، حریق دامن می‌گیرد و قطاری که در ایستگاه است می‌سوزد. نگاهداری بنزین و آتش افروختن هیچ‌کدام علت منحصر سوختن قطار نیست (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۳۷۲). نظریه انتساب عرفی برای تشخیص سبب مؤثر به ما می‌گوید که از میان این علل آن علتی سبب مؤثر است که بر مبنای سیر طبیعی امور وقوع حادثه از آن انتظار رود. بر این اساس متصدی پایانه مسئول اصلی خواهد بود، چون با بی‌مبالائی، زمینه انفجار را فراهم کرده است. در اینجا وظیفه سبب متعارف خاتمه می‌یابد و در مرحله بعد قاعده قابلیت پیش‌بینی ضرر پای در میان می‌نهد و محدوده زیان‌های قابل جبران را مشخص می‌سازد. فرض کنید بعد از بروز آتش‌سوزی ساختمان‌های اداری پایانه تخریب می‌شود و ... در این میان قطعه‌ای از آتش به فاصله دوری پرتاب شده و بر سر عابری که اتفاقاً از آنجا عبور می‌کرده، افتاده و لباس او را می‌سوزاند. در اینجا چون هیچ عامل و سبب دیگری زنجیر علیت میان ضرر عابر زیان‌دیده و انفجار بنزین را قطع نکرده است عامل زیان مقصر است، اما از آنجا که چنین زیانی به‌طور متعارف برای خواننده قابل پیش‌بینی نبوده است، جبران‌پذیر نیست.

در حقوق آمریکا و انگلیس نیز اصطلاح «سبب نزدیک»^۱ عنوانی است که تحت آن دادگاه‌ها می‌توانند سبب واقعی و قانونی را بیابند و دیگر معنی مرسوم^۲ را ندارد (Winfield, 1994:156- prosser & keeton, 1984:263). برخی از نویسندگان برای تأکید بر رابطه محکمی که بین ضرورت پیش‌بینی‌پذیری زیان و رابطه سببیت

1. Proximate cause

2. causa proxima

وجود دارد این‌گونه بیان می‌کنند؛ ما باید بین سببیت حقوقی^۱ و سببیت مادی و عملی^۲ تفاوت قائل شویم. به عبارت دیگر خواننده فقط مسئول نتایجی است که تقصیر او سبب حقوقی آن محسوب می‌شود. درواقع سببیت حقوقی به معنای پیش‌بینی‌پذیری حادثه است. زیرا از لحاظ حقوقی خواننده فقط مسئول نتایجی است که توان متعارف پیش‌بینی آن را داشته باشد (Barry Edwards, Proximate cause: 12 به نقل از مجید غمامی ص ۹۳). «این شیوه تعبیر، در حقیقت تغییر نام قاعده «ضرورت پیش‌بینی‌پذیری زیان» به «ضرورت وجود رابطه سببیت حقوقی» است؛ اما مرز میان قاعده پیش‌بینی‌پذیری زیان و رابطه سببیت متعارف و اصلی را از میان نمی‌برد.» (غمامی، ۱۳۸۰: ۹۳).

۴. بررسی تطبیقی دو نظام ایران و کامن‌لا

درباره ضرورت وجود ارکان سه‌گانه مسئولیت مدنی و همچنین لزوم مستقیم بودن ضرر برای نظام حقوق ایران و کامن‌لا متفق‌اند، اما در خصوص معیار مستقیم بودن ضرر موضوع مورد اختلاف است: در نظام‌های کامن‌لا و نظام‌های متأثر از حقوق این کشور، وجود این قید برای ایجاد مسئولیت یا جبران خسارت ناشی از پیمان‌شکنی، لازم است. اما هنگامی که سخن بر سر الزام‌های خارج از قرارداد یا مسئولیت مدنی به معنای خاص می‌رود اختلاف دیدگاه در نظام‌های مختلف آشکار می‌شود. در حقوق فرانسه و نظام‌های مشابه به پیروی از قاعده «جبران کامل خسارت زیان‌دیده» گفته می‌شود که تمامی زیان‌های ناشی از تقصیر که واجد اوصاف سه‌گانه مسلم بودن، مستقیم بودن و جبران نشده بودن هستند، باید جبران شوند و هر زیانی که به این سه وصف آراسته شود، حتی در فرضی که وقوع آن غیر قابل پیش‌بینی بوده باشد، به منزله ضرر ناروای جبران‌پذیر تلقی می‌شود. اما برعکس در نظام کامن‌لا، به تبعیت از قاعده «بعد و دوری زیان» ضرر پیش‌بینی‌پذیر را به دلیل آنکه از خطای خواننده بسیار دور می‌افتد و پیوند اعتباری خود را با آن از دست می‌دهد قابل جبران نمی‌شمارند (غمامی، ۱۳۸۰: ۶-۷).

در رویه قضایی انگلستان، هم در مسئولیت قراردادی و هم در مسئولیت غیر قراردادی، معیار مستقیم بودن همان معیار قابلیت پیش‌بینی متعارف است. از طرفی نزدیکی زیان را نباید با نظریه سبب نزدیک و بی‌واسطه درآمیخت. در نظریه سبب نزدیک موضوع بحث تشخیص سبب واقعی ورود زیان از میان اسباب متعدد است و این مسئله با آنچه در زمینه دوری یا نزدیکی بحث می‌شود متفاوت است (Tritel, 2015: 1807). همچنین رویه

3. Legal causation

2. Actual Causation

قضایی و محاکم این کشور که از نظام حقوقی عرفی و نانوشته و غیرمدون تبعیت می‌کنند، بدون تأکیدی قاطع بر پیروی از نظریه سبب مستقیم و بی‌واسطه، در بعضی موارد از آن استفاده کرده و این نظریه را ملاک قرار داده‌اند، اما در برخی آراء نیز سبب نزدیک را غیر قابل اجرا دانسته و سایر اسباب را مسئول جبران خسارت معرفی کرده‌اند (Lawthwaite & Hodgson, Second edition:72). در حقوق کامن‌لا در موضوع سبب حقوقی صرفاً به قابل پیش‌بینی بودن نوع ضرر توجه می‌شود. بدین صورت که میزان خسارت اگر قابل پیش‌بینی نباشد، ولی خود ضرر قابل پیش‌بینی باشد در ضمان عامل ضرر تردیدی نشده است (Harpwood & Barrister, Fourth edition:149). نکته در خور توجهی که وجود دارد این است که در سال‌های اخیر برخی از حقوق‌دانان انگلیسی معتقدند؛ ضابطه‌ای که برای تشخیص خسارات مستقیم و غیرمستقیم وجود دارد، صحیح نیست و بیان می‌دارند که در رویه، محاکم باید به جای استفاده از معیار کنونی به ضوابط دیگری توجه داشته باشند. بدین صورت که جبران ضررهای مستقیم و غیرمستقیم بستگی به تعریف و توافقی که طرفین در بند مربوط به قرارداد می‌آورند دارد (Coulthard & Cifelli, 2017 September).

در حقوق ایران نسبت به شرط قابل پیش‌بینی بودن ضرر، بعضی لزوم این شرط برای ضرر قابل جبران را منکر شده و معتقدند: «لزوم جبران ضرر، حکم شرعی است که برای متعددی و عامل فعل زیانبار ایجاد تعهد می‌کند و او باید ضرر وارده به دیگری را، اعم از اینکه قابل پیش‌بینی یا غیر قابل پیش‌بینی باشد، جبران نماید» (سراج، ۱۴۱۴ق، ص ۱۰۶، به نقل از باریکلو، ۱۳۷۴، ص ۷۸) ۱۰۶. به نظر می‌رسد در حقوق ایران، وجود چنین شرطی برای ضرر قابل جبران ضروری نیست زیرا ادله اثبات کننده مسئولیت مدنی شخص قاعده اقدام نیست تا استدلال شود مسئولیت او محدود به ضرر قابل پیش‌بینی است و او تا حد و اندازه‌ای اقدام به مسئولیت نموده که ضرر را پیش‌بینی می‌کرده یا عرفاً قابل پیش‌بینی بوده است و آنچه قابل پیش‌بینی نیست، اقدام به آن نکرده است، بلکه ادله اثبات کننده مسئولیت مدنی قاعده لزوم جبران ضرر ناروا به غیر است که به استناد این ادله، به طور مطلق تمام ضرر، اعم از قابل پیش‌بینی و غیر قابل پیش‌بینی ضمان‌آور است (باریکلو، ۱۳۸۵: ۷۹). در مورد شرط ضرر مستقیم که از اوصاف ضرر قابل جبران است، در حقوق ایران به صراحت ماده ۵۲۰ ق.آ.د.م مصوب ۱۳۷۹ مقرر می‌دارد: «در خصوص مطالبه خسارت وارده خواهان باید این جهت را ثابت نماید که زیان وارده بلاواسطه ناشی از عدم انجام تعهد یا تأخیر آن و یا عدم تسلیم خواسته بوده است، در غیر این صورت دادگاه دعوی مطالبه خسارت را رد خواهد کرد.» در ماده ۴ آ.ق.ب.ا نیز لزوم وجود این شرط به صراحت ذکر شده است. «جبران خسارت

مالی عبارت است از تأمین و جبران زیان‌های مستقیمی که در اثر حوادث مشمول بیمه به اموال و اشیاء تحت مالکیت یا تصرف قانونی اشخاص وارد ثابت می‌شود.» با این اوصاف، قانون ایران چه به صورت صریح و چه به صورت ضمنی لزوم وجود این شرط برای تحقق مسئولیت مدنی را لازم دانسته است.

نتیجه‌گیری

شرط ضرر مستقیم در مسئولیت مدنی، به منزله یکی از اوصاف ضرر قابل جبران کم‌وبیش در تمام نظام‌های حقوقی پذیرفته شده است یا موضوع بحث و گفت‌وگو است. اما از لحاظ نظری مناقشه در بین نظام‌های حقوقی درباره معیار اعمال این قاعده وجود دارد که برای حل کردن این مناقشه باید به سراغ مبنای قاعده رفت. در نظام حقوقی کامن‌لا در دو بخش مسئولیت قراردادی و غیر قراردادی، مسئله ضرورت پیش‌بینی‌پذیری زیان را در ذیل عنوان دوری یا بعد زیان بحث می‌کنند.

از دیدگاه کامن‌لا، پیش‌بینی نوع زیان قطع نظر از اهمیت میزان و حتی نحوه ورود آن برای مسئولیت خوانده کفایت می‌کند. هرچند در سال‌های اخیر برخی از حقوق‌دانان آمریکایی و انگلیسی جبران خسارات را منوط به توافق طرفین در قرارداد می‌دانند و صرف شرط قابل پیش‌بینی بودن ضرر را صحیح نمی‌دانند و برخی‌ها هم قائل به این مسئله هستند که اگر بین عمل خوانده و ورود ضرر، رابطه سببیت حقوقی وجود داشته باشد آن را به عنوان معیار قابلیت پیش‌بینی ضرر پذیرفته و در نهایت خسارت قابل جبران خواهد بود. در نظام حقوقی ایران در بخش مسئولیت قراردادی طبق ماده ۲۲۱ ق.م با اینکه معیار قابلیت پیش‌بینی به طور ضمنی مورد پذیرش قرار گرفته است؛ ولی باین وجود این معیار به عنوان یک ضابطه دقیق و کلی در مسئولیت‌های قراردادی پذیرفته نیست، بلکه معیار تعیین خسارات سبب اصلی ورود خسارت است و پیش‌بینی خسارت به موجب تراضی طرفین یا عرف یکی از راه‌های کشف این سبب اصلی محسوب می‌شود. در مسئولیت‌های خارج از قرارداد هرچند متنی به صراحت در قانون مدنی وجود ندارد، ولی از برخی از مواد ق.م.ا می‌توان این قاعده را پذیرفت.

باین همه با استنباط از مواد ۵۲۱ و ۵۲۵ ق.م.ا می‌توان گفت که قاعده قابلیت پیش‌بینی زیان به عنوان یکی از عوامل کشف و تعیین سبب اصلی ورود خسارت است. از طرفی با توجه به وحدت مبنای مسئولیت قراردادی و غیر قراردادی در فقه امامیه، معیار رابطه سببیت عرفی و سببیت اصلی به عنوان مبنا و ملاک تعیین خسارات مستقیم شناخته شده است. در نتیجه ضابطه‌ای که در فقه و به تبع آن در حقوق ایران نسبت به شرط ضرر مستقیم اعم از قراردادی و غیر قراردادی پذیرفته شده است، قابلیت انتساب عرفی ضرر به فاعل عامل زیان است و قابلیت

پیش‌بینی تسهیل کننده این استناد است. قابلیت استناد عرفی بهترین ضابطه برای اثبات رابطه سببیت و جبران خسارات به شمار می‌رود، ولی این تنها ضابطه نیست، بلکه امکان دارد در کنار یافتن عامل اصلی حادثه از طریق سبب اصلی، بتوان سایر اسباب دخیل در حادثه را با معیار قابلیت پیش‌بینی مقصر شناخت. درواقع هر دو معیار در عمل و رویه می‌توانند در زنجیره علل و اسباب نقش آفرینی کنند. در غیر این صورت باید اثر قابلیت پیش‌بینی را در رابطه سببیت عرفی و قابلیت پیش‌بینی زیان را نادیده بگیریم که خلاف مقررات مسئولیت مدنی است.

فهرست منابع

- انصاری، رضا و مبین، حجت (۱۳۹۰). «نظریه قابلیت انتساب در حقوق مسئولیت مدنی مطالعه تطبیقی در فقه امامیه و حقوق فرانسه»، فصلنامه پژوهش حقوق تطبیقی، شماره ۱.
- باریکلو، علیرضا (۱۳۸۵). مسئولیت مدنی، چاپ اول، تهران: نشر میزان.
- چوبداران، لیلا (۱۳۹۴). «شرط ضرر مستقیم در مسئولیت مدنی»، پایان نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: دکتر عباسعلی دارویی، حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی کاشان.
- حسینی عاملی، محمدجواد (۱۴۱۹-۱۴۲۰ق). مفتاح الکرامه، جلد ۶، مؤسسه نشر اسلامی.
- شهید ثانی (۱۴۱۳ق). مسالک الفهم، جلد ۱۵، مؤسسه المعارف الاسلامیه.
- صفایی، سید حسین، رحیمی، حبیب الله (۱۳۹۸). الزامات خارج از قرارداد، تهران: نشر سمت.
- علامه، حسن بن یوسف بن مطهر حلی (۱۴۱۸ق). قواعد الاحکام، طبعه الاولى، جلد ۲، قم: انتشارات اسلامی.
- غمامی، مجید (۱۳۸۰). «قابلیت پیش بینی ضرر در مسئولیت مدنی»، پایان نامه دکتری، استاد راهنما: دکتر ناصر کاتوزیان، حقوق خصوصی، تهران: دانشکده حقوق و علوم سیاسی.
- قاسم زاده، سید مرتضی (۱۳۷۸). مبانی مسئولیت مدنی، چاپ اول، تهران: نشر دادگستر.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۴). الزام های خارج از قرارداد (ضمنان قهری)، مسئولیت مدنی، چاپ اول، جلد ۱، تهران: دانشگاه تهران.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۰). قواعد عمومی قراردادها، چاپ ششم، جلد ۴، تهران: سهامی انتشار.
- کاشف الغطاء، شیخ حسن (بی تا). أنوار الفقاهه (کتاب الغصب)، مکتبه کاشف الغطاء العامه، جلد ۱.
- کاظمی، محمود و زارعی، علی (۱۴۰۱). «ماهیت و مبنای مسئولیت قراردادی؛ مطالعه تطبیقی در حقوق اسلام و فرانسه». فصلنامه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، شماره ۳.
- محقق کرکی (۱۴۱۴ق). جامع المقاصد فی شرح القواعد، چاپ دوم، جلد ۶، قم: مؤسسه آل بیت.
- موسوی خونی، سید ابوالقاسم (بی تا). مبانی تکلمه المنهاج، مؤسسه احیاء آثار الامام الخونی رحمه الله، جلد ۲.
- نجفی، شیخ محمد حسن (۱۳۶۲-۱۹۸۱). جواهر الکلام، طبعه السابعة، جلد ۳۷، بیروت-لبنان: دار احیاء التراث العربی.

References

- Catherine Elliott and Frances Quinn, (2009), Tort law (7th Edition), Pearson Longman
- Catherine Elliott and Frances Quinn, (2009), contract law (7th Edition), Pearson Longman
- Coulthard, Will: partner Rebecca Cifelli (2017) Consequential Loss: do you know what you are excluding?
- Cees Van Dam, European Tort Law (2007), Oxford University Press, USA
- Lawthwaite, John and Hodgson, Jhon, Tort law Text book, (Second Edition)
- Markesinis and Deakin, (2003), Tort law (15th Edition), by Simon Deakin, Angus Johnston, and Basil Markesinis
- Prosser and Ketton, On the law of Torts (5th Edition), W. Page Ketton, Dan B. Dbbs, Robert E. Ketton, David G. Owen, (1984), west publishing co.

Prosser, Wade and Schwartzs, (2005), Torts. Cases and Materials (11th Edition), The foundation press
Stephen A. Smith and P.S Atiyah (1995), Atiyahs Introduction to law of contracts, Canada: Oxford University Press
Tritel G.H, Edwin Peel B. C. L, M. A, (2015), The law of contract (14th Edition), Sweet a Maxwell
Vivienne Harpwood, LLB, Barrister, Principles of Tort Law, (Fourth Edition), London
Winfield and Jolowicz, (1994), On Tort (14th Edition), Sweet a Maxwell, London

Persian Sources

Ansari, Reza, Mobin, Hojjat, 1390 "The theory of imputability in civil liability law", a comparative study in Imami jurisprudence and French law, Comparative Law Research Quarterly, Vol. 1
Allameh Hali, 1418 A.H, Al-Qaa'eem Al-Ahkam, Islamic Publications, Taba Al-Awli, Qom, vol. 2
Bariklo, Alireza, 1385, Civil Responsibility, first edition, Tehran: Mezan Publishing
Chowdaran, Leila, 2014 "The condition of direct loss in civil liability", master's thesis, supervisor: Dr. Abbas Ali Daghi, private law, Faculty of Law and Political Science, Kashan
Ghamami, Majid, 2008, "Predictability of loss in civil liability", doctoral thesis, supervisor: Dr. Nasser Katouzian, private law, Faculty of Law and Political Science, Tehran
Ghasemzadeh, Seyyed Morteza; 1378, Basics of Civil Liability, first edition, Tehran: Dadgstar Publishing
Hosseini Ameli, Mohammad Javad, 1419-1420 A.H, Miftah al-Karamah, Islamic Publishing Institute, vol.6
Katouzian, Nasser; 1390, general rules of contracts, 6th edition, vol. 4, Tehran: Sohami Publishing
Katouzian, Nasser; 1374, non-contractual requirements (compulsory guarantee), civil liability, first edition, vol. 1, Tehran: University of Tehran
Kazemi, Mahmoud, Zarei, Ali, 1401 "The nature and basis of contractual responsibility; A comparative study of Islamic and French law" Quarterly Journal of Comparative Law of Islam and the West, Vol. 3
Kashif Al-Ghita, Sheikh Hassan, B. Ta, Anwar Al-Faqah (Book of Al-Ghasb), Kashif Al-Ghita Al-Ame School, Vol. 1
Mohagheg Karki, 1414 AH, Jame al-Maqasad fi Sharh al-Qasas, Al-Bayt Institute, second edition, Qom, vol. 6
Mousavi Khoi, Seyyed Abul Qasim, B. Ta, Basics of Al-Manhaj Talk, Institute for the Revival of the Works of Imam Al Khoi, Vol. 2
Najafi, Sheikh Mohammad Hassan, 1362-1981, Javaher Al-Kalam, Dar Ahya Al-Trath Al-Arabi (Beirut, Lebanon), seventh edition, vol.37
Safai, Seyed Hossein, Rahimi: requirements outside the contract. 1398 Tehran: Samit Publishing House
Shaheed Thani, 1413 AH, Masalik al-Fahm, Institute of Al-Maarif al-Islamiyya, vol. 15.